

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.135>
УДК 94(477.46) «1863/1864» (043.3)

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу інформаційно-краєзнавчої роботи,
Білоцерківська централізована бібліотечна система
ім. П. Красножона (Біла Церква, Україна)
czerniecki.e@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-9756-4671>

СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ У ВАСИЛЬКІВСЬКОМУ ПОВІТІ: СТОРОНИ КОНФЛІКТУ У СУДОВО-СЛІДЧІЙ СПРАВІ Е. ЗЕЛЕНСЬКОГО

Мета — окреслення сторін конфлікту під час Січневого повстання в межах Васильківського повіту Київської губернії. **Методологія.** Застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні методи, зокрема інструментарій історичної демографії. **Наукова новизна** полягає у впровадженні до наукового обігу даних про перебіг на теренах Васильківського повіту Січневого повстання і слідства над його учасниками. **Висновки.** Сторонами конфлікту на Васильківщині були кілька соціальних груп. Повстання готувалося у маєтках графа В.М. Браницького (аристократія). Початок його припав на 26 квітня 1863 р., коли було сформовано загін кінноти з близько 40 вершників (офіціалісти). Невдовзі повстанці залишили зброю та роз'їхалися. Проте їх помітив місцевий мешканець Т. Вітер (селяни). Почалися арешти і слідство, яке тривало до 1866 р. Увагу було зосереджено на постаті головного управителя — Е. Зеленського (зем'янство). Більша частина доказової бази походила зі свідчень Т. Вітра й указаних ним осіб. Дрібна шляхта та євреї мовчазно усунулися від свідчень проти повстанців. Помірна ретельність

Цитування: Чернецький Є. Січневе повстання у Васильківському повіті: сторони конфлікту у судово-слідчій справі Е. Зеленського. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 135—149. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.135>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

слідства на повітовому рівні призвела до поступового заперечення будь-якого зв'язку Е. Зеленського з повстанням. Слідча комісія (імперська адміністрація) дійшла висновку, що причиною свідчень Т. Вітра проти Е. Зеленського став їхній конфлікт із приводу земельної ділянки.

Ключові слова: Січневе повстання, Київська губернія, Васильківський повіт, конфлікт, аристократія, зем'янство, офіціалісти, дрібна шляхта, селянство, євреї, імперська адміністрація.

Передумови, підготовка, вибух, перебіг, слідство й покарання учасників Січневого повстання, його вплив на події наступних десятиліть уже понад півтора століття перебувають під пильною увагою істориків, переважно польських. Історіографія цього виступу, яка складається із значної кількості публікацій, почала формуватися ще за його перебігу. Йдеться про публікації у пресі, що фіксували окремі події, а також оприлюднення офіційних документів, списків заарештованих повстанців тощо. Невдовзі почали виходити друком перші спогади учасників та очевидців повстання. Серед них привертає увагу доробок директора Білоцерківської гімназії М. Чалого, присвячений його перебігу на теренах Васильківського повіту [15].

Отже перед тими, хто намагався узагальнити цей масив публікацій, стояло складне завдання. Не торкаючись тут усіх теренів, охоплених Січневим повстанням, зупинимось лише на публікаціях, що стосувалися українських земель, і передусім Васильківського повіту Київської губернії.

Саме подіям на теренах Правобережної України присвячено фундаментальну працю Ф. Равіти-Гавронського, виданої 1903 р. до 40-річчя Січневого повстання. До неї увійшли кілька епізодів, пов'язаних із Васильківським повітом. Про повстанців, котрі діяли в його північній частині, зазначено, що йшлося переважно про учнів Білоцерківської гімназії й синів навколишньої шляхти. Початок виступу датовано 26 квітня. Зазначено, що більшу частину загону заарештував волосний старшина Гребінківської волості Шадура з чисельною групою селян. Уже під 30 квітня в містечку Біла Церква було понад 100 арештованих повстанців. Досить детально описано влаштоване імперською адміністрацією показове конвоювання в'язнів із Білої Церкви по Києву — вулицями Велика Васильківська, Хрещатик і до Печерської фортеці [1, С. 229, 304—305]. Слід зазначити, що Ф. Равіта-Гавронський, пишучи про повстання у Васильківському повіті, обмежився спробою реконструкції руху повстанських загонів і їхніх імовірних планів. Також він наголошував на позиції селян, називаючи їх, у випадках нападу на повстанців, «гайдамаками». Втім самі бойові дії він майже не описував, хоча торкався питання про втрати як із боку повстанців, так й урядових військ.

Цю прогалину спробував заповнити С. Зелінський, який 1913 р. видав працю до 50-річчя Січневого повстання, де намагався узагальнити всі наявні подробиці про перебіг бойових дій. Подіям на теренах Київської губернії він присвятив окремий розділ, в якому три з дванадцяти епізодів прямо сто-

сувалися повстанських загонів, сформованих у Васильківському повіті. Так, у зв'язку з с. Гребінки С. Зелінський пов'язав коротку інформацію, що загін, котрий пройшов через с. Вінницькі Стави, був розбитий і винищений гребінківськими селянами на чолі зі старшиною Іваном Шадурою [2, С. 352]. Ці дані, судячи з дотичних джерел, що відклалися у справі Е. Зеленського, а також наведеними вище даними Ф. Равіти-Гавронського, лише частково відповідали дійсності, а саме у частині арешту повстанців. Проте їх винищення, як і самої збройної сутички, судячи з усього, не було.

Узагальнюючі праці початку ХХ ст. продемонстрували, що без верифікації масиву мемуарної літератури документами доби Січневого повстання, зокрема слідчих комісій, складно розраховувати на наближення до об'єктивної реконструкції його перебігу. Вочевидь ще складніше питання — дослідження підготовки до виступу, яка проводилася в підпіллі.

Слід підкреслити, що студіюванню Січневого повстання на теренах Правобережної України, що тривало в польській історичній науці після Першої та Другої світових війн, бракувало, власне, доступу до українських архівів.

Найзначніша синтетична розвідка міжвоєнного періоду, присвячена Січневому повстанню, належала Адаму Шелянговському й була видана 1932 р. у третьому томі колективної праці «Польща, її історія й культура». Про повстання на теренах Правобережної України йдеться зазедве на одній сторінці. Утім усе ж відзначено формування та виступ невеликих повстанських загонів у Васильківському повіті, а також про підготовку учнівської молоді, яка мала вирушити по селах з читанням «золотих грамот» і врешті з'єднатися з такою ж групою, яка вночі з 26 на 27 квітня дійсно вирушила в дорогу й була майже повністю знищена селянами у с. Соловіївка [3, С. 414—415].

Прикладом браку джерел з українських архівів може слугувати праця Пьотра Лоссовського й Зигмунта Млинарського «Росіяни, білоруси та українці у Січневому повстанні», виданої 1959 р. Попри цілий розділ, присвячений повстанцям-українцям, зокрема з Київщини, нових даних про цей регіон авторам здобути не вдалося [4]. У своїй рецензії на цю студію Кшиштоф Гроньовський наголосив, власне, на проблемі охоплення істориками залишків слідчих справ, що відклалися лише в польських та, частково, білоруських архівах. Тож українська частина цього дослідження спиралася на стару історіографічну базу з усіма її вадами [5].

Напевно, найбільш фундаментальне і значуще узагальнення історії Січневого повстання, опубліковане у другій половині ХХ ст., належить перу Стефана Кеневича (перше видання побачило світ 1972 р.). Автор свідомо уникнув детального розгляду перебігу бойових дій, зосередивши свою увагу передусім на політичній, соціальній, економічній проблематиці. Попри той факт, що С. Кеневич узагальнив величезний обсяг уведених у науковий обіг джерел і літератури, в його праці знайшли своє місце й цілком нові напрацювання, що спиралися, зокрема, на матеріали французьких дослідників. Тема повстання на теренах Правобережної України (за термінологією часів Січневого повстання — «Русі») також розглянута в контексті організаційного розвитку

підпілля, планів його очільників тощо [6]. Не можна не помітити, що проведена автором селекція джерел і літератури та менша увага до військової складової дозволила йому значною мірою обійти дразливу тему (а часом і дуже криваву) ролі селянства у придушенні повстання на українських теренах.

Фундаментальне дослідження С. Кеневича, як далекоглядно припустив у 1973 р. Ілля Міллер [7], витримало кілька перевидань, і дійсно стало (та досі залишається) класичною синтезою історії Січневого повстання. Значення цієї праці виходить далеко за межі власне польської історіографії.

Тема Січневого повстання, як і загалом усе, окреслене прикметником «польський», перебувало (та значною мірою перебуває) на узбіччі української історіографії. Розгляд причин, які вплинули на таку ситуацію, виходить далеко за межі предмету цієї розвідки. Зауважимо лише, що вітчизняна історіографічна полоністика, присвячена «довгому ХІХ ст.», може похвалитися, насамперед, студіями Леоніда Зашкільняка і його школи. Найзначнішим здобутком є, напевно, відома синтетична праця Л. Зашкільняка і М. Крикуна, присвячена історії Польщі [8].

Коли ж ідеться про українські публікації з теми Січневого повстання, то вони стосуються переважно рефлексії на польський історіографічний спадок. Тим часом власне в наших архівах зберігається ніким не досліджений чималий джерельний масив, що міг би стати солідною основою для вітчизняної історіографії Січневого повстання. Варто було б замість красивих синтетичних статей узятися за видання корпусу джерел та їх розробку на мікроісторичному рівні. Це відкрило б перспективи значніших узагальнень, що спиратимуться на українську (у сенсі опрацювання) джерельну базу. Деякий оптимізм у цьому сенсі пов'язаний із колективною монографією за редакцією Ігоря Кривошеї й Норберта Моравця [9]. Сама ідея польсько-української наукової співпраці для дослідження Січневого повстання, а також мікроісторичні студії, як-от стаття І. Кривошеї про участь у виступі шляхти Уманського повіту [10], слугують, на наш погляд, справжнім дороговказом.

Сторони конфлікту

Свого часу Даніель Бовуа слушно окреслив основні сторони конфлікту на теренах Правобережної України у другій половині ХІХ ст., названого ним «битвою за землю»: шляхта, селянство, імперська адміністрація та, певною мірою, євреї [11, С. 725]. У цьому переліку ми свідомо уникаємо етнічних аспектів, адже вони часом спрощують згадані складові тодішнього суспільства.

Зауважимо, що сторони конфлікту ми визначаємо на підставі відмінності їхніх соціально-економічних позицій та інтересів. Тож ідеться про представників аристократії, зем'янства, офіціалістів, дрібної шляхти, селянства, єврейства та імперської адміністрації. Їхні дії і прагнення в контексті Січневого повстання зафіксовані джерелами, що реально й ретроспективно стосуються подій 1863—1864 рр. у Васильківському повіті Київської губернії.

Короткий опис подій і теренів

Наприкінці квітня 1863 р. у північній частині Васильківського повіту діяв повстанський загін, який складався з близько 40 осіб. Урешті, залишивши наявну зброю неподалік від орного поля, що належало до угідь с. Саливонки, повстанці роз'їхалися. Трьох із них відразу затримали у с. Пінчуки.

Слідство, яке завершилося 1866 р., з'ясувало, що заарештовані повстанці були офіціалами на службі графа Владислава Міхала Браницького та користувалися його кіньми. Низка свідчень і знахідок (зокрема форми для відливання куль, двоствольна рушниця) були в різний спосіб пов'язані з головним управителем білоцерківських маєтків Еразмом Зеленським.

Під час слідства допитали кількадесят осіб, провели декілька очних ставок. Зрештою довести причетність Е. Зеленського до участі чи підтримки повстання у Васильківському повіті не вдалося. Слідча комісія для політичних справ, заснована при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі, змушена була закрити цю справу. Утім констатувалося, що Е. Зеленський щонайменше продемонстрував подиву гідну неухважність під час підготовки до повстання в Білій Церкві. Тому було вирішено встановити за ним суворий постійний поліцейський нагляд¹.

У справі Е. Зеленського згадуються події, що відбулися на теренах містечка Біла Церква (зокрема на Ротецькій його частині) та сіл Гребінки, Олійникова Слобода, Пінчуки, Саливонки, Янківка Васильківського повіту Київської губернії. Утім більшість подій, що досліджувалися слідством у справі Е. Зеленського, як і проведених слідчих дій, відбулися саме в Білій Церкві. Наприкінці 1850-х рр. це містечко було третім за чисельністю населення й економічною активністю в Київській губернії (після, власне, губернського центру та повітового Бердичева). Тут тоді мешкали близько 20 тис. осіб [12, С. 395].

Аристократія

Аристократія у справі Е. Зеленського представлена постаттю тогочасного власника Білої Церкви графа Владислава Міхала Браницького. Насамперед слід підкреслити, що всі фігуранти цієї справи (окрім представників імперської адміністрації) пов'язані з ним. Тож можна говорити якщо не про тотальну, то про дуже значну залежність від цього магната приватних мешканців тогочасної Білоцерківщини, котрі належали до різних соціальних груп — від найбагатших офіціалів до найбіднішої шляхти, євреїв і селян. Саме у цьому контексті слід, на нашу думку, розглядати згадки, а також багатозначне мовчання про В.М. Браницького у справі Е. Зеленського.

На допиті, який відбувся 31 липня 1864 р., Т. Вітер стверджував, що Е. Зеленський надав повстанцям чотириох коней, належних особисто гра-

¹ Державний архів Київської обл. (далі — ДАКО). Ф. 2. Оп. 179. Спр. 553. Арк. 13—14 зв., 21—21 зв., 28—36 зв., 40, 113.

фові². Це саме заявив старшина Гребінківської волості Шадура³. Під час слідчих дій справник зафіксував, що кінь, на якому Ф. Ляховецький приєднався до повстанців, належав В.М. Браницькому⁴. Пізніше ще раз допитаний (уже під присягою) Шадура засвідчив, що йшлося про скарбових (тобто з економії) коней, а не із власної стайні графа. Це твердження було закріплено результатами очної ставки, проведеної між Шадурою й Т. Вітром⁵. Додатково під присягою були допитані служителі стайні В.М. Браницького, які заявили, що жоден кінь не зник під час повстання⁶.

Слід зауважити, що всі згадані коні — чи то скарбові, а чи зі стайні графа — однаково належали йому. Нюанс полягає в тому, що першими користувалися різні люди в інтересах В.М. Браницького, а другі були до послуг його самого й, напевно, гостей. Утім із наведених даних випливає, що слідчі дії передусім спрямовувалися на викриття підтримки повстанців із боку графа. Для слідства це могло стати головним призом (який, утім, попри неабиякі зусилля здобути так і не вдалося).

В контексті прагнення слідства довести причетність В.М. Браницького до підтримки повстання слід розглядати й помітну протидію цим зусиллям із боку переважної більшості допитаних у справі Е. Зеленського. Саме як протидію спробам викриття зв'язку між повстанцями і графом можна розглядати окреслення будинку з садом, в яких мешкав Е. Зеленський із родиною, як належні йому. Якщо б говорили, що форми для відливання куль та рушницю знайшли у саду Зимового палацу В.М. Браницького, то й пов'язані з цим підозри стосувалися б графа. Тим часом ішлося про сад Е. Зеленського і про його будинок. Тож і питання були спрямовані до головного управителя білоцерківських маєтків.

Зем'янство

Ця соціальна група представлена в досліджуваних джерелах самим Еразмом Зеленським, який, хоч і належав за своєю посадою головному управителя білоцерківських маєтків до офіціалістів, проте окреслений у протоколі слідчої комісії від 28 лютого 1866 р. як дворянин, а головне — як поміщик (тобто дідич)⁷. Останнє дозволяє віднести його до зем'янства — групи землевласників, що не відповідали сумі критеріїв, які дозволили б віднести їх до аристократії, втім за своїм майновим статусом наближалися до останньої.

Зібрана під час слідчих дій доказова база тісно сплелася навколо постаті Е. Зеленського. Повстанці служили в головному управлінні маєтками, а також керували різними маєтностями графа В.М. Браницького. Тож усі вони були

² Там само. Арк. 13 зв.

³ Там само. Арк. 30 зв.

⁴ Там само. Арк. 29.

⁵ Там само. Арк. 34—34 зв.

⁶ Там само. Арк. 34 зв. — 35.

⁷ Там само. Арк. 28.

підлеглими Е. Зеленського як головного управителя. Із ним у різний спосіб були пов'язані обставини, що стосувалися використаних повстанцями коней, котрими розпоряджалося головне управління маєтками. Також поряд із помешканням Е. Зеленського було знайдено зброю й засоби її спорядження.

Попри позірне багатство доказової бази, слідчій комісії не вдалося встановити жодного факту, який би свідчив про свідомий учинок Е. Зеленського на користь повстанців. Усі зафіксовані події і знахідки виглядали випадковим збігом обставин, що жодним чином не стосувався ймовірної допомоги виступу. Тож слідство констатувало, що підготовка до повстання в Білій Церкві відбулася буквально під носом Е. Зеленського, котрий виявив дивовижну неухважність. Довелося обмежитися встановленням за головним управителем як за людиною підозрілою й «неблагонадійною» суворого таємного поліцейського нагляду⁸.

Таким був висновок слідчої комісії. Утім цей висновок усе ж мав для Е. Зеленського практичні наслідки. 5 серпня 1866 р. на його підставі київський генерал-губернатор особисто порадив графу В.М. Браницькому за першої нагоди замінити Е. Зеленського на посаді головного управителя маєтків. За понад рік магнат особисто повідомив адміністраторові, що головним управителем білоцерківських маєтків на підставі належного доручення став Жабоклицький. Відтак генерал-губернатор повідомив про це київському губернаторові у відношенні від 30 жовтня 1867 р.⁹

Відзначимо, що слідча комісія намагалася встановити причетність Е. Зеленського до виступу, його свідому допомогу повстанцям хоча б якоюсь дрібницею. Водночас досліджені документи цієї справи не містять сформульованого питання про організаторів «змови» у Васильківському повіті. Тож у них не йдеться про підозри щодо нібито керівництва повстанням із боку Е. Зеленського.

Саме у цьому контексті варто звернути увагу на ще одне питання, яке так і не було сформульоване слідчою комісією. Напередодні повстання у Васильківському повіті, а саме 25 квітня 1863 р., Е. Зеленський поїхав із Білої Церкви. Це відомо з його власних свідчень, що стосувалися надання коня Ф. Ляховецькому, для чого управитель попросив про відповідне розпорядження свою дружину. Виїзд Е. Зеленського засвідчили, розповідаючи про цей самий епізод, його дружина та секретар головного управління маєтками Шоломицький. Останній отримав від дружини Е. Зеленського згадане розпорядження про надання коня Ф. Ляховецькому¹⁰. Документи справи Е. Зеленського містять ретельне дослідження найдрібніших обставин цих дій. Кілька разів згадуються гвинти, що фіксували колеса в лійці, і яких бракувало, через це Ф. Ляховецькому передали не запряженого, а осідланого коня. Утім у згаданих матеріалах немає жодного слова про те, куди саме їздив Е. Зеленський, на який час та з якою метою. Так само немає свідчень, що підтверджували б перебування головного управителя у справах.

⁸ Там само. Арк. 36—36 зв.

⁹ Там само. Арк. 40, 113.

¹⁰ Там само. Арк. 31 зв., 33 зв.—34.

Офіціалісти

Маєткові управлінці або, як їх називали в ХІХ ст., офіціалісти належать до двох найчисельніших груп фігурантів справи Е. Зеленського. Це пов'язано з тим, що саме з них складався повстанських загін, а також саме ці службовці давали свідчення щодо різних епізодів, прямо пов'язаних із повстанням чи дотичних до нього.

Найбільше даних у документах справи Е. Зеленського міститься про братів Ляховецьких. Відомо, що їхній батько впродовж 37 років служив у графів Браницьких на різних управлінських посадах. Його вдова Емілія під час Січневого повстання мешкала в Білій Церкві й фігурувала у справі Е. Зеленського через свої претензії, дуже голосно висунуті головному управителеві — Емілія Ляховецька звинувачувала останнього в тому, що її сини Полідор і Феліціан брали участь у повстанні та були заарештовані через його поразку. Полідор Ляховецький служив на посаді економа Ротецької частини Білої Церкви. Його брат Феліціан навчався в Університеті св. Володимира в Києві, потім був писарем у мирового посередника Куликовського, а напередодні повстання займався в головному управлінні маєтками укладанням уставних грамот, які фіксували купівлю колишніми кріпаками земель графів Браницьких. Через це він їздив із Е. Зеленським і Куликовським по різних селах для фіналізації цих юридичних процедур. Відомо, що Ф. Ляховецький був заарештований у с. Янківка. Після проведеного слідства його засудили до 10 років каторжних робіт у копальнях. Його брат Полідор отримав покарання у вигляді 4 років каторги на заводах¹¹.

Справа Е. Зеленського містить також дані про управителя с. Саливонки Адама Жевуського (рос. «Ржевусский») і тамтешнього економа Леона Хрустицького. Вони були заарештовані, проте військово-слідчій комісії не вдалося довести їхню особисту участь у повстанні та свідому й добровільну його підтримку. Тож обох звільнили на поруки з одночасним встановленням за ними поліцейського нагляду¹².

Ще двоє офіціалістів на службі графа В.М. Браницького фіксуються у справі Е. Зеленського як свідки, котрих допитували у зв'язку з епізодами, що стосувалися підготовки повстання.

Колишній службовець Росоловський допитувався через необачно промовлені слова, які можна було б інтерпретувати як звинувачення Е. Зеленського в підтримці повстання. Надаючи свідчення під присягою, він заперечив це твердження, зауваживши, що селянин Т. Вітер, котрий їх начебто чув від нього, був дуже п'яним. Такі пояснення Росоловського були підтвержені під час проведеної очної ставки його з Т. Вітром¹³.

Секретар головного управління маєтками Шоломицький допитувався в епізоді, що стосувався надання коня Ф. Ляховецькому. Роль першого полягала в тому, що він був викликаний дружиною Е. Зеленського, отримав від

¹¹ Там само. Арк. 28—29.

¹² Там само. Арк. 34.

¹³ Там само. Арк. 13, 30, 32 зв.

неї вказівку про надання коня та виконав її, зробивши відповідне розпорядження економійному отаману С. Ямчуку. З наявних даних випливає, що Шоломицький мав узгодити із Зеленською надання коня осідланим, адже запрягти його не було у що через брак гвинтів у лінійці, про передачу якої Ф. Ляховецькому для поїздки у с. Олійникова Слобода спочатку йшлося¹⁴.

Селянство

У справі Е. Зеленського селянство представлено доволі рясно. Фактично більшу частину інформації слідча комісія мала саме від селян. Утім лише один із них був активним викривачем повстанців. Ідеться про Тимофія Вітра, котрий мешкав у с. Пінчуки.

Він народився близько 1824—1825 р. і під час Січневого повстання був зрілим сорокарічним чоловіком. Перша його дружина померла, ймовірно, напередодні чи під час виступу, тож Тимофій записаний у зв'язку з фіксацією його свідчень військово-слідчою комісією при Київському ордонанс-гаузі як удівець із п'ятьма дітьми¹⁵. Варто звернути увагу на дві обставини. По-перше, родинні зв'язки Т. Вітра не обмежувалися с. Пінчуки. Перша його дружина Катерина Василівна з Біликів була селянкою с. Гребінки. Тому вінчання їх відбулося 30 січня 1846 р. в тамтешній церкві Покрови Пресвятої Богородиці¹⁶. Мав Т. Вітер рідню й у Білій Церкві, про що свідчить запис щодо хрещення його доньки Дарії 5 березня 1851 р. в пінчуківській церкві Різдва Пресвятої Богородиці, де фігурує в ролі хрещеної матері білоцерківська селянка Федора Коваленко¹⁷. Другою дружиною Тимофія стала вдова Агафія Войтенкова з с. Пологи, що засвідчує метричний запис про їх вінчання 15 січня 1864 р. в тамтешній церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Цікаво, що поручителем на вінчанні з його боку був пінчуківський староста Григорій Василенко¹⁸, котрий згадується у справі Е. Зеленського.

Що ж намагався зробити Т. Вітер у справі Е. Зеленського та якою була його мета? Особистий внесок цього селянина у викриття й арешт повстанців полягав у тому, що саме він бачив, як з уловини неподалік від с. Саливонки виступив повстанський загін у складі до 40 вершників. Він же знайшов у тій уловині 51 одиницю різної зброї. Все знайдене та враження від побаченого Т. Вітер передав і переказав згаданому вище старості Г. Василенку, який повідомив про це до Гребінківського волосного правління, що, своєю чергою, призвело невдовзі до затримання й арешту повстанців у різних селах¹⁹. Існують неспіттвержені дані про затримання Т. Вітром трьох повстанців [15, С. 26—27].

¹⁴ Там само. Арк. 33—34.

¹⁵ Там само. Арк. 13.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2318. Арк. 4579 зв. — 4580 (№ 8).

¹⁷ Там само. Спр. 2662а. Арк. 809 зв.—810 (№ 9).

¹⁸ Там само. Спр. 3528а. Арк. 660 зв.—661 (№ 1).

¹⁹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 179. Спр. 553. Арк. 13 зв.—14.

Поза тим Т. Вітер свідчив проти повстанців, переказавши слідству акумульовану ним різноманітну інформацію, спрямовану переважно проти Е. Зеленського та, меншою мірою, проти графа В.М. Браницького. Йшлося про зібрані ним від різних родичів і знайомих уривки випадково почутого, які, часом, вже були з других чи третіх рук. Частина цих даних Т. Вітер добряче перебільшив. Прикладом може слугувати його твердження про певне «знання», отримане ним «від панів», про те, що Е. Зеленський був «приводом до повстання». Це «знання» Т. Вітер погоджувався надати, а особи «панів» розкрити, лише якби його викликали до губернського міста. Таким шляхом цей селянин потрапив до Києва й дав свідчення військово-слідчій комісії²⁰.

Сказане Т. Вітром було перевірено. «Пани» виявилися колишнім офіціалістом Росоловським. Більшість тверджень були заперечені під час очних ставок, а фактичні дані вже були відомі слідству та не дали нічого нового. Поза тим Е. Ляховецька стверджувала, наприклад, що Т. Вітер приходив до неї й умовляв свідчити проти Е. Зеленського²¹.

Врешті-решт слідча комісія мусила дійти висновку, що свідчення Т. Вітра були детерміновані процесом, який через 132 роки Д. Бовуа назвав «битвою за землю в Україні». Зрештою Т. Вітер не приховував, а під час кожного допиту наголошував, що Е. Зеленський несправедливо продав певну ділянку землі своєму кучерові Максимові Сидьку. Тим часом Т. Вітер сім років ту землю орендував і пропонував Е. Зеленському за неї гроші, а останній цю пропозицію відкинув.

Образ Т. Вітра цим не обмежувалася. За сім років до Січневого повстання він мусив віддати пінчуківському священникові садибу й хату, якими користувався. Відтак йому надали в оренду іншу ділянку землі. За розпорядженням генерал-губернатора князя І. Васильчикова Т. Вітер мав отримати від економії графа В.М. Браницького 300 руб. сріблом, які так і не отримав. Поки він будував нову хату, останній дозволив Тимофієві безкоштовно мешкати в корчмі, за що Е. Зеленський згодом стягнув із селянина 50 руб. Щоб заплатити, Т. Вітер мав продати свою пару волів, залишившись без засобів для ведення господарства. Він скаржився В.М. Браницькому на дії Е. Зеленського, проте ця скарга не мала жодного результату²².

Десь у ті роки померла й Тимофієва дружина. Таким шляхом він дійшов сильного бажання помститися, і йому таки вдалося на кілька років додати клопоту Е. Зеленському та навіть спричинитися до звільнення останнього з посади. Що ж стало першопоштовхом до цієї «битви за землю» між Е. Зеленським і Т. Вітром, другий не розповів, а першого слідчі не запитали.

²⁰ Там само. Арк. 29 зв.—30.

²¹ Там само. Арк. 33.

²² Там само. Арк. 13, 14—14 зв.

Імперська адміністрація

У справі Е. Зеленського імперська адміністрація фіксується на трьох рівнях. Найнижчий, репрезентований сільськими старостами, службовцями волосних правлінь, був частиною імперського апарату, проте мав обмежені повноваження і статус. Фактично йдеться про обраних громадами та затверджених начальством селян, котрі свідчили як звичайні свідки у справі повстання. Слідство провадили чиновники повітових установ, передусім поліції (середній) та спеціально створених слідчих інституцій губернського щабля (вищий рівень). Останні підпорядковувалися військовому командуванню й генерал-губернаторові, в назві посади якого тривалий час був прикметник «військовий».

Окреслення чиновників середнього рівня обмежене в досліджених документах справи Е. Зеленського переважно назвами їхніх посад. Спираючись на тогочасні щорічні довідники, можна з'ясувати як звали певного судового слідчого, справника чи його помічника. Утім ця посадова анонімність, якою просякнуті документи часів Російської імперії, наштовхує на роздуми про певну інструментальність чиновників повітового рівня. Так виглядає, наче їхні особистості не відігравали жодної ролі, адже вони мали лише механічно й безініціативно виконувати свої обов'язки, розлого описані в тогочасному законодавстві.

Можливо саме з цим пов'язане явище помітної пасивності слідства, яке працювало над первинною доказовою базою. Практично все слідство було детерміноване свідченнями селян, що їх відповідні чиновники повітового рівня фіксували, перевіряли, зіставляли. Передбачені законодавством дії — обшуки, очні ставки — було проведено. Втім досліджені джерела не фіксують ініціативи чиновників, які вели слідство щодо повстання у Васильківському повіті. Не помітно жодного факту чи підозри, які з'явилися б завдяки «творчому» ставленню чиновників до виконання своїх обов'язків.

Проте далеко не всі особливості слідчих дій можна пояснити, на наш погляд, чиновницької рутинною, бездумним автоматизмом цих посадовців, котрі, за влучним тогочасним канцеляритом, «присутствували» на своїх посадах, у службових кабінетах. Для чиновників повітових установ місцеве життя було відомим, зрозумілим, прозорим. Вони знали ці терени та їхніх мешканців. Тож не маємо жодного сумніву, що чимало обставин були не помічені службовцями Васильківського повіту. У цьому контексті можна також звернути увагу на «м'яку силу» приватних грошей, послуг і впливів. Як вона працювала? У справі Е. Зеленського надання Ф. Ляховецькому осідланого коня, поза іншими обставинами, пояснювалося й тим, що їх бракувало, адже четвірку роз'їзних коней було напередодні передано предводителєві дворянства²³. Варто наголосити, що останній очолював більшу частину повітових установ і був досить впливовим чиновником. Напевно, йдеться про дрібний епізод із-поміж бага-

²³ Там само. Арк. 31 зв.

тох різноманітних послуг, завдяки яким побут повітового чиновництва ставав комфортнішим, а його життя набувало яскравішого забарвлення.

Що ж стосується чиновників, які входили до слідчих інституцій губернського рівня, то вони були приречені бачити повстання неухважними чи байдужими очима своїх повітових колег. Утім певний рівень байдужості можна помітити й там. Наприклад, фіксуючи 31 липня 1864 р. свідчення Т. Вітра, якийсь чиновник військово-слідчої комісія занотував пряму мову цього селянина, що він удівець²⁴. Тим часом друге вінчання Т. Вітра (з Агафією Войтенковою) відбулося 15 січня 1864 р.²⁵ Вона не померла впродовж наступного півріччя. Відомо, наприклад, про народження у цього подружжя 12 серпня 1869 р. сина Микити²⁶.

Отже, даючи свідчення, Т. Вітер збрехав, а військово-слідча комісія не перевіряла всі наведені ним твердження, або частина документа була просто переписана із занотованого допиту 1863 р. того ж Т. Вітра в повітовій установі. У кожному випадку цей епізод не свідчить на користь ретельності слідчих установ губернського рівня, а вказує на формальне та байдуже виконання тамтешніми чиновниками своїх службових обов'язків.

* * *

Повстання у Васильківському повіті готувалося, передусім, у білоцерківських маєтностях графа В.М. Браницького. Значну роль відіграло антиросійське підпілля Білої Церкви — центру згаданих володінь. Можна припустити, що організацією виступу займалися службовці головного управління графських маєтків на чолі з головним управителем Е. Зеленським за підтримки самого магната. Тому більшість пов'язаних із повстанням подій, що потрапили в поле зору слідства, стосувалися ансамблю Зимового палацу, де мешкав головний управитель і містилися підрозділи головного управління маєтками.

Виступ припав на кінець квітня 1863 р., коли з офіціалістів на службі графа В.М. Браницького був сформований загін кінноти, що складався з близько 40 вершників. Цей загін діяв у північній частині Васильківського повіту. Можна припустити, що його метою могло бути об'єднання з іншими загонами та встановлення контролю над повітовим центром, розташованим неподалік від межі Київського й Васильківського повітів. Утім реалізувати цей план не вдалося. Повстанці залишили наявну зброю неподалік від с. Саливонки та роз'їхалися. Проте їх помітив місцевий селянин Т. Вітер, а зброю було тоді ж знайдено. Почалися арешти і слідство.

Слідчі дії, проведені у Васильківському повіті місцевими установами імперської адміністрації, дозволили зафіксувати склад повстанського загону. Арештованих засудили до каторжних робіт на копальнях і заводах.

²⁴ Там само. Арк. 13.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 3528а. Арк. 660 зв.—661 (№ 1).

²⁶ Там само. Спр. 3906. Арк. 551 зв.—552 (№ 18).

Найдовше, аж до 1866 р., тривало слідство у справах осіб, які підозрювалися у підтримці повстання. Цим займалася спочатку військово-слідча комісія при Київському ордонанс-гаузі, а потім слідча комісія при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі. Щодо Васильківського повіту їхню увагу було сконцентровано на постаті Е. Зеленського (хоч частина слідчих дій була спрямована на з'ясування причетності до повстання графа В.М. Браницького). Більша частина доказової бази походила зі свідчень згаданого Т. Вітра та вказаних ним осіб. Жоден селянин, окрім самого Т. Вітра, не став ініціативним учасником цієї справи. Дрібна шляхта та євреї мовчазно усунулися від свідчень проти повстанців. Помірна ретельність слідства на повітовому рівні, брак ініціативи з боку чиновників призвели до поступового заперечення будь-якого зв'язку Е. Зеленського, а тим більше графа В.М. Браницького з повстанням. Слідча комісія змушена була констатувати, що Е. Зеленський продемонстрував величезну неухважність і не допоміг поліції запобігти підготовці та початку виступу. Було ухвалено встановити за ним таємний поліцейський нагляд, а генерал-губернатор тиснув на В.М. Браницького, щоб Е. Зеленського було звільнено з посади головного управителя білоцерківських маєтків (це й довелося зробити через понад рік — восени 1867 р.). Слідча комісія дійшла висновку, що причиною активності Т. Вітра в його свідченнях, спрямованих проти Е. Зеленського, став їхній конфлікт із приводу земельної ділянки.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rawita-Gawroński, Fr. Rok 1863 na Rusi. Ukraina, Wołyń, Podole. Lwów: Słowo polskie, 1903 [in Polish].
2. Zieliński, S. Bitwy i potyczki 1863—1864. Rapperswil, 1913 [in Polish].
3. Szelański, A. Dzieje Polski w czasach powstania styczniowego. In: *Polska jej dzieje i kultura*. T. 3. 1932 [in Polish].
4. Łossowski, P., Młynarski, Z. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1959 [in Polish].
5. Groniowski, K. Rec. Piotr Łossowski, Zygmunt Młynarski, Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław 1959. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydano z zasiłku Instytutu Polsko-Radzieckiego w Warszawie, s. 239. *Przegląd Historyczny*. 1960. 51/1: 208—212 [in Polish].
6. Kieniewicz, S. Powstanie styczniowe. Warszawa, 1972 [in Polish].
7. Miller, I.S. Powstanie styczniowe (na marginesie pracy S. Kieniewicza, Powstanie styczniowe, PWN, Warszawa 1972, s. 801). *Przegląd Historyczny*. 1973. 64/2: 403-416 [in Polish].
8. Zashkilniak, L.O., Krykun, M.H. Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv. Lviv, 2002 [in Ukrainian].
[Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.]
9. Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kol. monohrafiia. Uman, 2014 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. Умань, 2014. 184 с.]

10. Kryvosheia, I. Naselennia Umanshchyny v Sichnevomu povstanni. In: *Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv*: kol. monohrafiia. Uman, 2014. 65—80 [in Ukrainian].
[Кривошея І. Населення Уманщини в Січевому повстанні. В кн.: Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. Умань, 2014. С. 65—80].
11. Beauvois, D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Z języka francuskiego przełożył K. Rutkowski. Lublin, 2005 [in Polish].
12. Skazaniya o naselennyh mestnostyakh Kievskoy gubernii, ili Statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vseh derevniakh, selakh, mestechkakh i horodakh, v predelakh gubernii nahodyashchihysya. Sobral L. Pohilevich. Bila Tserkva, 2009 [in Russian].
[Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собрал Л. Похилевич. Біла Церква, 2009].
13. Starodub, O., Chernetskyi, Ye., Bondar, A., Yarmola, O. Budivelna istoriia Biloi Tserkvy XI—XXI stolit. T. 1: Vid serednovichnoho hradu do suchasnoho mista Bila Tserkva, 2017 [in Ukrainian].
[Стародуб О., Чернецький Є., Бондар А., Ярмола О. Будівельна історія Білої Церкви XI—XXI століть. Т. 1: Від середньовічного граду до сучасного міста. Біла Церква, 2017].
14. Stepanyshyna, O. Hospodarstvo hrafiv Branytskykh na Kyivshchyni i reforma 1861 r. v yikhnikh maietkakh. Kyiv, 1930 [in Ukrainian].
[Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. Київ, 1930].
15. Zapiski ukraintsa iz vremeni polskogo vosstaniya 1861—1864 g. Kyiv, 1869 [in Russian].
[Записки украинца из времени польского восстания 1861—1864 г. Киев, 1869].

Надійшла / Received 12.04.2023

Yevhen CHERNETSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Head of the Information and Local History Department,

P. Krasnozhon Bila Tserkva Centralized Library System (Bila Tserkva, Ukraine)

czerniecki.e@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-9756-4671>

THE JANUARY UPRISING IN VASYLKIV DISTRICT:
PARTIES OF THE CONFLICT IN THE JUDICIAL
AND INVESTIGATIVE CASE OF E. ZELENSKI

The purpose of the research is to outline the sides of the conflict during the January Uprising in the Vasytkiv District of Kyiv Province. **The research methodology.** General scientific and special-historical research methods are applied, in particular, the tools of historical demography. **The scientific novelty.** The scientific novelty consists in the introduction into the scientific circulation of data on the course of the January Uprising on the territory of the Vasytkiv District and the investigation of its participants. **Conclusions.** The parties to the conflict in the Vasytkiv District were seven social groups. The uprising was being prepared in the estates of Count W.M. Branicki (aristocracy). The beginning of the uprising fell on April 26, 1863,

when a cavalry unit of about 40 horsemen (private officials) was formed. Soon the insurgents left their weapons and dispersed. However, they were noticed by a local resident, T. Viter (peasants). Arrests and investigations began, which lasted until 1866. Attention was focused on the figure of the main manager E. Zelenski (landowners). Most of the evidence base came from the testimony of T. Viter and the persons he indicated. The gentry and the Jews silently withdrew from testifying against the rebels. The moderate thoroughness of the investigation at the district level led to the gradual denial of any connection with E. Zelenski's uprising. The investigative commission (imperial administration) came to the conclusion that the reason for T. Viter's testimony against E. Zelenski was their conflict over the land plot.

Keywords: *January Uprising, Kyiv Province, Vasylkiv District, conflict, aristocracy, landowners, private officials, gentry, peasants, Jews, imperial administration.*